

Олександр Корнієвський

СУПЕРЕЧНОСТІ СУЧАСНОГО РОЗВИТКУ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ

Визначено та охарактеризовано суперечливі тенденції розвитку громадянського суспільства в Україні, проблемні аспекти його взаємодії з державою в умовах внутрішніх та зовнішніх викликів.

Ключові слова: *громадянське суспільство, держава, зовнішня агресія, суспільна /протестна/ активність, громадська самоорганізація.*

Korniyevsky O. *Contradictions of modern development of civil society in Ukraine. The contradictory trends of civil society development*

in Ukraine, problematic aspects of its interaction with the state in terms of internal and external challenges are defined and characterized.

Key words: *civil society, state, foreign aggression, social /protest/ activity, social self-organization.*

За час, що минув після зміни влади у 2014 році, проблематика громадянського суспільства та його взаємодії з державою вийшла на концептуально інший рівень свого теоретичного осмислення та практичного розроблення. Отже, чи сформувалося в Україні громадянське суспільство і, якщо так, то наскільки розвиненим і компетентним воно є? Однозначної відповіді тут бути не може, проте саме така постановка питання значною мірою дає можливість оцінити весь складний та суперечливий процес становлення сучасної української демократії.

У своєму найбільш загальному розумінні громадянське суспільство – це певний тип суспільної організації. Політологія потрактовує його як стійку систему горизонтальних зв'язків, суспільно-політичних орієнтацій і норм суспільної поведінки в межах політичної системи. Громадянське суспільство має складну структуру, включає економічні, господарські, родинно-споріднені, етнічні, релігійні, правові відносини, а також опосередковані державою політичні відносини між індивідами як первинними суб'єктами політичного життя тощо.

Якщо послуговуватися наведеним широким тлумаченням, то нині наявність громадянського суспільства в Україні є незаперечною, а історія окремих його елементів (професійні спілки, релігійні громади, об'єднання громадян за інтересами) сягає радянських і, навіть, більш давніх часів. Однак це лише доводить, що громадянське суспільство, будучи невід'ємним атрибутом розвиненої демократії, у деяких галузях суспільного життя може фрагментарно існувати і за недемократичного устрою.

Вважається, що сучасне громадянське суспільство як феномен зародилося в ході європейських буржуазних революцій, так би мовити, «знизу», долаючи обмеження феодально-абсолютистського устрою, хоча нерідко й використовуючи його політичні форми та інституції. Однак сьогодні кожна держава, що проголошує себе демократичною, має сприяти розвитку громадянського суспільства «зверху» – принаймні у правовому плані. У цьому контексті ретроспективний погляд на роль держави у становленні громадянських

інституцій в Україні виявляє один промовистий парадокс. Найменшу увагу громадянському суспільству приділяла влада за правління президентів, які обиралися на цю посаду завдяки широкомасштабним суспільним акціям. І навпаки, під час правління президентів, яких звинувачували в авторитаризмі, було сформоване правове поле функціонування недержавних суспільних інститутів та їхньої взаємодії з владою.

Завдяки політиці держави щодо сприяння громадянському суспільству в Україні було створено своєрідний нормативно-правовий кодекс – прогресивне правове поле, що регламентує широке коло питань діяльності різноманітних неурядових організацій та їхню взаємодію з владою. У правових документах яких влада недвозначно і багаторазово не тільки задекларувала свій намір сприяти розвитку організованого суспільства, а й визначила напрями такого сприяння.

За ініціативи держави в Україні визначено принципи і форми взаємодії інституцій громадянського суспільства з органами виконавчої влади і створено механізм такої взаємодії через систему громадських рад. 26 лютого 2016 р. Президент України своїм Указом затвердив Національну стратегію сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2016–2020 роки. Як і інші нормативні документи у цій сфері, вона назагал визначає своїми основними цілями залучення організованого в інституції суспільства до участі у формуванні та реалізації державної політики, здійснення спільних проєктів інформаційного, аналітично-дослідного, благодійного і соціального спрямування, у запобігання корупції, проведення громадської експертизи діяльності органів виконавчої влади тощо. Власне, рівень громадянського суспільства визначається не лише кількісними та іншими формальними показниками (кількістю й чисельністю громадських і профспілкових організацій, розробленістю правових засад та механізмів їхньої діяльності тощо), а, насамперед, показниками якісними – дієвістю відповідних інституцій та мірою їхнього реального впливу на суспільно-політичне життя, формування і реалізацію державної політики.

Нині, за різними оцінками, з-серед офіційно зареєстрованих громадських організацій справді суспільно активними є близько 5 %, бюджет 90 % яких формується з коштів міжнародних донорів. За даними Інституту соціології НАН України, 80 % українців не є членами

жодної з громадських організацій. Хоча за формальним показником кількості громадських організацій Україна майже не відстає від загальноєвропейського рівня [1].

Безперечний, а часом вирішальний громадський вплив на перебіг політичного процесу під час революційних подій 2004 р. та 2013–2014 рр., здавалося б, засвідчив незворотність демократичного транзиту України та роль громадянського суспільства як провідного агента демократизації. Вже двічі український народ, авангардом якого виступали різноманітні формальні та неформальні громадські об'єднання, взяв безпосередню участь у зміні вищої влади, довівши свою політичну зрілість й організаційну спроможність. Надзвичайна самоорганізація і самопожертва українського суспільства під час Євромайдану, його роль у протистоянні агресії на Сході України, делегування окремих представників громадських, добровольчих та волонтерських організацій до органів влади породили в суспільстві сподівання на те, що оновлена держава стане ефективною і проведе кардинальні реформи, які сприятимуть розвитку країни.

Однак на цьому тлі далеко не завжди належна увага приділяється цілком буденним, але насправді вирішальним для реформування державної системи аспектам життєдіяльності організованого соціуму – різноманітним громадським ініціативам, націленим на упорядкування публічного простору й створення комфортних умов існування, продукуванню культурних інновацій та популяризації різноманіття, вирішенню повсякденних соціальних проблем, громадянській освіті та навчанню молоді, охороні довкілля, захистові прав та інтересів громадян і запобіганню порушень закону, просуванню реформ та системному підвищенню якості державного управління. Натомість широкий резонанс мають майже виключно екстремальні прояви громадянської активності [2]. Саме ж громадянське суспільство поки не спромоглося сформувати системну матрицю та конкретні чіткі механізми впливу на соціальне середовище та поточну політику у «позареволюційний» час. Це, своєю чергою, дозволяє державній владі ставитися до організованої громадськості за принципом «мавр зробив свою справу». Подекуди відбувається повернення до характерних для попереднього режиму імітаційних практик (зокрема, до створення «кишенькових» громадських рад при владних структурах), замість

розбудови системи реального партнерства між державою і громадянським суспільством. Взаємодія із організованою громадськістю обмежується допуском її окремих представників до державних посад та використанням застарілих та забюрократизованих, а часто й узагалі фіктивних, форматів комунікації.

В умовах недієвості суто інституційних засобів перевірки ефективності роботи органів державної влади та їхніх посадових осіб, а також мінімального впливу громадськості на кадрові призначення їй доводиться вдаватися до інформаційних кампаній у засобах масової інформації. На тлі низького рівня довіри до виконання антикорупційних, правозахисних та інших завдань органами державної влади саме тиск громадськості підштовхує відповідні органи ініціювати розслідування або навіть відставки посадових осіб, які вчинили корупційні та інші протиправні, незаконні дії. Ініціативи та дії громадських організацій, рухів, активістів, засобів масової інформації здатні бути потужнішим чинником виявлення прорахунків у роботі органів державної влади, аніж діяльність уповноважених на це державних органів.

Водночас, можна констатувати, що після революційних подій спостерігається певне гальмування у розвиткові громадянського суспільства, що виявляється насамперед у державній політиці. Так, через рішення парламенту та судів, а також діяльність правоохоронних органів спостерігається обмеження права громадян на проведення мирних зібрань і протестів. Недосконалим залишається законодавство щодо страйків працівників. До того ж, анонсована реформа місцевої децентралізації може обмежити низку форм місцевої демократії при тому, що законодавство про місцеві референдуми, попри суспільні запити, не розробляється.

Чи не єдиним, хоч і вельми знаковим, винятком є нинішня роль громадянського суспільства у захисті національної безпеки України. Тут українська громадськість виявила свої найкращі якості, відразу ставши вагомим чинником оборонного потенціалу країни, яким у ситуації прямої загрози самому існуванню держави влада не могла знехтувати. Безпрецедентним виявом громадської самоорганізації за масштабом свого поширення став волонтерський рух. Утім, видається неможливим визначити реальний кількісний склад учасників

волонтерського руху через постійне його поповнення, небажання афішувати свою діяльність та напівлегальність частини волонтерських організацій. Проте саме такі гнучкі форми волонтерської діяльності виявилися найбільш продуктивними. Обхід бюрократичних процедур за умов екстраординарних обставин дозволяв суттєво економити час, що позитивно вплинуло на якість волонтерських послуг.

Активізація волонтерського руху була зумовлена двома основними причинами: внутрішньополітичною кризою, що призвела до розбалансування системи державного управління, дефіциту якісних управлінських рішень, браку ресурсних можливостей, та зовнішньою агресією, яка поглибила дисбаланс між здатністю держави ефективно виконувати свої функції та забезпеченням основних потреб громадян. Кризові процеси в Україні та зовнішні впливи поставили під загрозу її існування як національної держави, що було сприйнято громадянами як особистий виклик, загрозу їхній самоідентифікації [3, с. 12–13]. На інформаційній ділянці українського спротиву діяльність різноманітних громадських мереж та окремих активістів, що сприяє боротьбі з зовнішньою агресією, стала переконливим свідченням державницької позиції неурядового експертного та медіа-середовища, його здатності до дієвої самоорганізації в інтересах української державності.

Загалом, у різних видах оборонно-безпекової діяльності високий рівень активності та мотивації демонструють різні громадські структури та ініціативні групи, що виявляється в цілеспрямованій діяльності з вирішення інформаційно-просвітницьких, моніторингових, експертно-аналітичних, мобілізаційних, благодійницьких та інших завдань. Інколи саме активний та неоднорідний за своїм складом громадський сегмент у їх виконанні робить внесок, співмірний або навіть більший за той, що традиційно належить уповноваженим на це органам державної влади. Деякі новостворені структури, мережі, рухи з мінімальними досвідом та ресурсами виявилися більш дієвими за традиційні структури у відстоюванні інтересів і прав громадян.

Більше того, сегмент активної громадськості через мережеву спільноту, електронні ЗМІ акумулює та поширює інформацію про вчинення серйозних порушень і злочинів проти громадян, тероризм, сепаратизм та інші зазіхання на національні інтереси України, а також пошук військовополонених, заручників, зниклих, загиблих. Іншим напрямом активності громадського сектору стало здійснення

експертно-професійного аналізу та формулювання рекомендацій для державних органів оборонного та правоохоронного спрямування. Отже, в умовах найвищої концентрації загроз суспільству і державі організована громадськість реагує надзвичайно оперативно та ефективно, хоча донедавна мала обмежений інструментарій та ресурс впливу [3, с. 44–55].

Слід визнати, що нині саме протистояння зовнішній агресії залишається чи не головним чинником організаційного зміцнення громадянського суспільства України, тримаючи його «в тонусі» й не даючи остаточно зійти з політичної авансцени, як це було після подій 2004 року. Війна надала громадянському суспільству нові сенси існування і точки прикладання зусиль, ставши тимчасовим порятунком від депресивних тенденцій. На сьогодні саме оборонна сфера є тим плацдармом, де громадянське суспільство доводить і вдосконалює свою здатність розбудовувати паралельні організаційні структури, альтернативні недостатньо ефективній державі.

Під час масових протестів проти авторитарної влади та в ході боротьби проти зовнішньої агресії громадянське суспільство спромоглося стати гарантом демократичних перетворень, європейського цивілізаційного вибору України й одним із головних суб'єктів гарантування її національної безпеки, що актуалізувало необхідність подальшого поліпшення державою політико-правових умов для розвитку громадянського суспільства та ефективного виконання його інститутами своїх функцій у контексті нових викликів і можливостей, які постали перед Україною.

Відбулися суттєві зміни у напрямках діяльності багатьох ОГС, що позначилося на загальній структурі, чисельності, формах та методах їхньої діяльності. Почали активно формуватися та ставати дедалі більш значущими громадські ініціативи та мобілізаційні стратегії у безпековій сфері, зумовлені ними нові механізми взаємодії між державними органами та неурядовими структурами. В ситуації безпосередньої загрози національній незалежності закономірно виділяються й досі найуспішніше розвиваються оборонно-безпекові форми громадської самоорганізації, насамперед добровольчий та волонтерський рухи.

Натомість, держава та її управлінські структури демонструють ознаки неготовності до ефективного функціонування в нових умовах,

зокрема, до врахування інтересів і потреб широкої громадськості, ведення дієвого суспільного діалогу. Зберігається тенденція використання громадськості в конфліктних відносинах між різними політичними, партійними, фінансово-промисловими групами та, навіть, органами влади. Цілеспрямоване використання зовнішньополітичними та деякими внутрішньополітичними силами громадської активності, зокрема її протестних вуличних форм, у більшості випадків призводить до виникнення додаткових реальних або потенційних загроз національним інтересам України та сталому розвитку вітчизняної демократії.

Брак політичної волі та реальних результатів на шляху реформування України, намагання владних чинників уникнути звітності та відповідальності перед суспільством загрожують поглибленням розколу між ним та державою, втратою зв'язку між владою та її конституційним джерелом – Народом України. За наявних обставин це може спричинити цілу низку небезпечних політико-правових колізій. Адже громадянське суспільство, яке нині чітко артикулювало свої вимоги й усвідомило свою силу, може дедалі більше дистанціюватися від неефективної держави.

У часи випробувань українська організована громадськість продемонструвала високу здатність до консолідації та мобілізації. Тому нині громадська самоорганізація та масовий патріотизм мають сприйматися як найважливіший ресурс державотворення. Отже, сьогодні як ніколи необхідним є системний моніторинг суспільних процесів та громадської активності, а також можливостей залучення громадян до вироблення та реалізації державної політики в різних сферах життєдіяльності. Україна постала перед об'єктивною необхідністю перейти від політики сприяння й очікування дозрівання громадянського суспільства, для розвитку якого створено належні правові умови діяльності, до прагматичної політики формування реально діючих, самоврядних недержавних установ як представницьких інституцій великих соціальних груп і делегування їм частини своїх публічних повноважень.

Таким чином, запорукою успішного розвитку громадянського суспільства та його ефективної взаємодії з державою є не тільки нормативно-правовий аспект, але, передусім, комплексна трансформація всієї політико-правової реальності. Отже, важливо прискорити процес

виходу із системних та інституційних криз в усіх сферах, забезпечити належні цілісність і послідовність державної політики. Зрештою, від того, чи вдасться громадянському суспільству та владним структурам зберегти й примножити потенціал співпраці, закладений у найскладніший у новітній історії України період, виробивши консолідоване бачення майбутнього та єдину стратегію перетворень, залежатиме подальша доля України як суверенної, незалежної, демократичної, соціальної, правової держави.

1. Літкевич В. Держава і громадянське суспільство: противники чи партнери? / Володимир Літкевич // Дзеркало тижня. – 2016. – № 15. – 23–28 квітня. – С. 13.

2. Неберикут О. Переродження громадянського суспільства [Електронний ресурс]. / Олександр Неберикут – Режим доступу: <http://theukrainians.org/civil-society-rebirth/>

3. Розвиток громадянського суспільства в Україні : аналіт. доп. / В. М. Яблонський, П. Ф. Вознюк, Д. М. Горелов [та ін.]; за ред. О. А. Корнієвського, М. М. Розумного. – К. : НІСД, 2015. – 60 с.